

ÜÇ DEVİR, ÜÇ HAMDİ EFENDİ THREE PERIODS AND THREE HAMDİ EFENDİ

2015 • SAYI: 3 • SİYFA: 11-28

İSMAİL KARA

PROF. DR., (Emekli Öğretim Üyesi)
MARMARA Ü. İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

Elmalılı Hamdi Efendi and his contemporary many scholars, intellectuals lived in three different periods with respect to different properties and quests and they reveal a sample which can be called exceptional. Their childhoods, educations and first tasks were in the period of Abdulhamid II. Their political struggles, their first works and their appearances as famous people were in the Second Constitutionalism Period. Also, their adulthood periods and their great works were in the Republic Period. These three periods influenced on their thoughts, understandings, searchings, lifestyles and even beliefs. This article has been trying to deal with these three periods and their characteristics with their strengths and weaknesses on sample of Elmalılı Hamdi Efendi.

Keywords: Elmalılı,
Constitutional Period,
Republic Period

ÖZ

Elmalılı Hamdi Efendi ve çağdaşı birçok âlim, aydın farklı özelliklere ve arayışlara sahip üç ayrı dönemi yaşamış olmak bakımından istisnai denebilecek bir örneklik ortaya koyarlar. Çocuklukları, tahsilleri ve ilk görevleri Sultan Abdülhamit zamanında, siyasî mücadeleleri ve ilk ürünlerini vermeleri, belki tanınır bir isim olarak ortaya çıkışları II. Meşrutiyet devrinde, yetişkinlik çağları ve büyük eserlerini vermeleri ise Cumhuriyet devrinde oldu. Bu üç devir onların fikirleri, anlayış ve arayışları, yaşama tarzları, hatta inançları üzerinde de etkili oldu. Bu çalışma Elmalılı Hamdi Efendi örneği üzerinden bu üç dönemi ve özelliklerini, kuvvet ve zaafıyla ele almayı denemektedir.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı, Meşrutiyet Dönemi, Cumhuriyet Dönemi

Giriş

Elmalılı Hamdi Efendi merhum, son dönem Türk siyasi hayatı ve düşünce tarihi zaviyesinden, hususen ulema sınıfı ve dinî ilimlerin durumu, yeni dinî düşüncenin gelişmesi ve siyasetle ilişkisi açısından temsil gücü yüksek bir zat olarak ele alınmaya fevkalâde müsait ve bunu hak etmiş bir zattır. “Temsil gücü yüksek” ifadesinin altını bir daha çizmemiz lazım. Çünkü aynı dönemlerde yetişen hatta aynı kurumlardan ve tecrübelerden geçen birçok insan, âlim, aydın, siyasi figür var. Bunların bir kısmının adını da biliyoruz, bir kısmı meşhur hale bile gelmiştir. Fakat Elmalılı Hamdi Efendi gerek hayatının ve yetişmesinin kademeleri gerekse eserlerindeki ve fikirlerindeki gelişmeler ve değişmeler dolayısıyla kendisi ve arayışları üzerinden bir dönemi rahatlıkla okuyup anlayabileceğimiz bir şahsiyettir. Kendisinin talihli fakat sıkıntılı hayatı bizi de talihli kılmaktadır/kılabilir.

Üç Hamdi Efendi

Aslında onun portresini tamamlayan üç tane Elmalılı Hamdi Efendi var. Birinci Hamdi Efendi'ye bakacak olursak; 1878 doğumlu. Yetişme çağlarını Sultan Abdülhamid dönemlerinde Elmalı'da, bir taşra kasabasında ve sonra İstanbul'da, ilmin merkezinde tamamlayan, yine bu dönemde hocalık, müderrislik görevine başlayan bir kişi. Hem iyi ve başarılı bir medrese eğitimi alıyor hem de Mekteb-i Nüvvâb'ı bitiriyor. Çünkü o yıllarda medreselilerin mektep, mekteplilerin medrese eğitimi alması konusunda sebeplerini bildiğimiz yaygın bir temayül ve siyasi-sosyal teşvik var. Nüvvâb ve Hukuk mektepleri medreseliler için ay-

rıca önemli, çünkü “laik mahkemeler” diyebileceğimiz nizamiye mahkemeleri hâkimlerinin sadece modern hukuk eğitimiyle mücehhez olmaları yeterli görülüyor, geçişkenlikleri mümkün kılmak ve icbarları aşmak için Arapçaya, fıkıh başta olmak üzere şer’î ilimlerde de vukufu olsun isteniyor. Hamdi Efendi de çift taraflı tahsilini tamamladıktan sonra hem medresede ders okutacak hem de Mekteb-i Hukuk’ta ders verecektir.

Ne yazık ki Elmalılı’nın erken çalışmaları, evrakı, ders notları elimizde olmadığı yahut olanlar araştırmaya açık olmadığı için onun bu dönemdeki ilim ve fikir dünyası, arayışları, haletiruhiyesi hakkında yeteri kadar malumata sahip değiliz. Fakat ileride temas edip aktaracağımız kendi beyanlarından anlaşılan daha çok fıkıh, vakıflar hukuku, mantık meseleleriyle ilgilendiğidir. Ayrıca dönemin birçok aydını gibi edebiyat ve şiir başta olmak üzere güzel sanatlarla, bu arada hatla yakından ilgileniyor; İbnülemin’in “Son Şairler” ve “Son Hattatlar” kitaplarına girecek kadar şiir ve hatla uğraşiyor.

Bu birinci dönemi derinliğine anlayabilmek için aslında ikinci Hamdi Efendi’nin ortaya çıktığı II. Meşrutiyet yıllarına intikal etmemiz lazım; elimizde her ne kadar kendi kaleminden çıkmış yeterli malzeme yok ise de (belki var, bilmiyoruz) II. Meşrutiyet dönemindeki faaliyetlerinden ve fikirlerinden yola çıkarak birinci dönemini bir miktar daha aydınlatmamız mümkündür.

1. Birinci dönemle ilgili söyleyebileceğimiz hususlardan biri, -aslında kendi meslektaşları, ilmiye sınıfının birçok mensubu, hususen İstanbul’daki ulemanın ekseriyeti, aydınların, gazetecilerin nerede ise tamamı ve siyasetle uğraşanların büyük çoğunluğunun olduğu gibi- Hamdi Efendi’nin de II. Abdühamit rejiminden memnun olmayanlar arasında yer aldığı, yenilikçi fikirlere, jöntürk ruhuna hayli açık olduğudur. Bunun birçok sebebi var; muhtemelen yakın ve mesleki sebeplerden birinin Sultan’ın medreseleri kendi haline terk etmiş ve mekteplere, modern eğitim kurumlarına yönelmiş olmasıdır. Zaten II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra başlayan yazı hayatında ve faaliyetlerinde bu muhalefet tarafının, “istibdat” aleyhtarlığının açık ve bazen sert unsurlarını ve tezahürlerini görüyoruz. Vazifesi olmadığı halde hal fetvasının müsveddesini yazma görevini açıkça üstlenmesi de bu çerçevede mütalaa edilmelidir.

Cumhuriyet döneminde, özellikle tek partili yılların sonlarından itibaren muhafazakâr mütedeyyin kesimin tarih anlayışı büyük ölçüde Cumhu-

riyet ideolojisinin tarih anlayışının karşısında kurulup geliştiği için ve bunun uzantısı olarak bir tür Osmanlı sevdası veya hayranlığı üzerinden ifade edilmesi sebebiyle; diyelim ki İslamcı olarak bildiğimiz ilmiye yahut tarikat mensubu zevatın nasıl olup da Sultan Abdühamit karşıtı ve İttihat ve Terakki sempaticanı, mensubu olduğu meselesi zor anlaşılır bir mesele olarak ortada kalmaktadır. Ama vakıa budur ve bunun dönem içinde anlaşılması hiç de zor olmayan bir mantığı vardır. Mehmet Akif, Bediüzzaman Said Nursi, Mustafa Sabri Efendi, Said Halim Paşa, Manastırlı İsmail Hakkı, İskilipli Atıf Efendi gibi aklımıza gelecek onlarca isim böyledir.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin II. Meşrutiyet dönemine ve Cumhuriyet dönemine yaklaşımı ve bu dönemlerde yaptığı faaliyetler ve serdettiği fikirler bu birinci dönemdeki kanaatlerinden bağımsız olarak düşünülemez ve anlaşılabilir.

Türkiye'de Elmalılı Hamdi Yazır ve diğerleri üzerine yapılan çalışmaların da en önemli problem alanlarından biri budur. Kişiler ve onların fikirleri zamanüstü/zamandıışı bir şekilde ele alındığı ve dönemleriyle irtibatlandırılmadığı zaman dinî fikirleri dâhil yeterince ve derinliğine anlaşılabilir. Çünkü ilim, fikir ve sanat adamları da bir dönemin, bir hissiyat, arayış ve beklenti dünyasının çocuğu, aynı zamanda o dönemin, o dünyanın tercümanıdır. Neye, niçin, nasıl tercümanlık yaptığını anlayabilmek için dönemin "dil"ini incelikleri, referansları ve sembolleriyle bilmek gerekecektir. Bu konuda İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet camiası da bazı özel imkânlarla sahip olmasına rağmen maalesef kayda değer bir performans gösterememiş, büyük bir sıçrama yapamamıştır.

Elmalılı Hamdi Efendi denildiği zaman meslekten olanlar bile sadece ve ya büyük ölçüde tefsirini, müfessirliğini hatırlıyoruz. Hâlbuki tefsir onun son ilgi alanı, tefsiri onun son eseridir; bu yüzden sadece bir tarafını, bazı taraflarını yansıtır; tabir caizse bir Elmalılı Hamdi Efendi'yi bize gösterir, bütününe yansıta(m)az, göster(e)mez. Çünkü tefsiri başka bir dönemin, başka ihtiyaçların, başka zaruretlerin ürünüdür diyebiliriz. Bu konuya aşığıda bir miktar temas edilecektir.

2. İkinci Hamdi Efendi'ye intikal edecek olursak 1908-1922 (hatta 1926) yılları arasında yaşayan Hamdi Efendi'den bahsetmemiz gerekir. Bu yıllar aslında Hamdi Efendi'nin ilim ve fikir adamı olarak, aynı zamanda aktif bir siyasî figür olarak ortaya çıktığı bir döneme işaret eder.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nin hatta İslam dünyasının en kritik, en yoğun tartışmaların yaşandığı, tahmin edilebileceği üzere aynı zamanda en bereketli bir kriz/geçiş dönemidir. Böyle olduğu için sabiteler dâhil olmak üzere her şeyin tartışıldığı, bu yüzden bütün sahalarda bir tarafıyla yeni açılımların ve yeni arayışların, yeni eserlerin ortaya çıktığı fakat bir tarafıyla da sabitelerin sarsıldığı, geleneklerin, teamüllerin yıkıldığı bir dönemdir. Hissiyatı fevkalâde yüksek, siyasi ve sosyal talepleri fevkalâde kuvvetli bir dönem. Osmanlı Devleti de Türkiye Cumhuriyeti de bir daha böyle bir dönem yaşamayacak/yaşayamayacaktır. (Türkiye'nin bugünkü kritik durumu aslında bu ölçüde yüksek ve derin bir tartışma ortamına fevkalâde ihtiyaç gösteren bir durumdur. Maalesef Türkiye, üniversiteleri, elbette İlahiyat Fakülteleri ve aydınları dâhil bu kritik durumun yeterince farkında olmadığı için tartışmaların mevzu ve seviyeleri düşük ve çelimsiz seyretmektedir).

Hamdi Efendi'yi bu ikinci dönemde memleketinden, Antalya mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katılmış görüyoruz. Mebusluğu yani genç bir müderris ve hukukçunun İttihat ve Terakki hareketine yakın bir isim olarak mecliste parlamenter olarak yer alması bu dönemde bakmamız gereken unsurlardan sadece bir tanesidir. Aynı zamanda istidatlı, hazırlıklı ve kuvvetli bir yazarla, Türk matbuat hayatına dâhil olan, ne yazdığına bakılan bir müellifle, bir müderris ve Mekteb-i Hukuk hocasıyla karşı karşıya gelmeye başlıyoruz.

Bir hoca, yazar ve mebus olarak Elmalılı'ya matbuattaki ve meclisteki faaliyetleri üzerinden baktığımız zaman gördüğümüz hususları birkaç başlık altında özetlemeye çalışalım.

a) Birincisi, biraz önce zikrettiğimiz gibi Sultan Abdühamit ve idaresi karşıtlığına paralel olarak İttihat ve Terakki'nin içinde hususen İttihat ve Terakki'nin ilmiye gurubunun içinde önemli bir mevkiye olmasıdır.¹ II.

¹ Burada küçük bir açıklama yapmak gerekir: İttihat ve Terakki hareketi son yıllarda Türkiye'de konuşulduğu dar çerçevede anlaşılabilir ve kuşatılmaz. Bu çerçevede ele alındığında yakın arkadaşları dahil olmak üzere Hamdi Efendi'yi de, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerini de üst düzeyde ve derinliğine anlamak mümkün olmayacaktır zannımızca. Elbette İttihat ve Terakki hareketinin bugün yaygın olan söyleme denk düşen tarafları var. Komitacılık, devleti kurtarmak adına her şeyi mübah görme alışkanlığı, gayrimüslim unsurlarla ittifakları, dış irtibatları vb. Fakat İttihat ve Terakki hareketinin büyük bir koalisyon olduğunu ve ilmiye sınıfı ve tarikatların da büyük ölçüde bu koalisyonda yer aldıklarını unutmamak lazım.

Meşrutiyet'in ilanından sonra bu ilmiye gurubu İttihat ve Terakki hareketi içerisinde kuvvetli bir gurup olarak harekete geçiyor ve çalışmaya başlıyor. İlmiye gurubunun yaptığı en önemli faaliyet meşrutiyet rejimini hilafet ve saltanat sisteminin karşısında/yanında/paralelinde İslamî kaynaklarını inşa ederek ve yorumlayarak kurmaktır.²

Bu sayede modern bir yönetim tarzı olan meşrutiyet ulemanın yazıları ve sözleriyle Yeni Osmanlılar hareketinden daha ileride bir muhtevada İslamî ve yerli bir kisveye büründürülmüştür. Meşrutiyet idaresinin meşveret-şûra kavramı merkezli olarak Kur'an ve sünnetin, Asr-ı Saadet'in vaz ettiği, aradığı ve istediği rejim olduğunu ispat etme ve ona kuvvetli bir meşrutiyet sağlama istikametinde bu gurubun çok ciddi çalışmaları vardır. (Bununla ilgili aşağıda bir metin de aktaracağım). Bu noktada Elmalılı Hamdi Efendi'nin -aynı dönemin birçok ulema ve aydını gibi- siyasi görüşleri itibarıyla hilafet-saltanat sisteminin karşısında/yanında/paralelinde meşrutiyetçi bir fikre sahip olduğunu söylememiz lazım. Aslında bu meşrutiyetçi çizgi ileride Cumhuriyetçi (şimdi demokratik) çizgiyi de besleyecek, kuvvetlendirecektir. Bir başka şekilde söylersek hilafeti de hem fikren hem fiilen dönüştürerek içine alan bu meşrutiyetçi çizgi, bazı bakımlardan hilafetsiz cumhuriyetçi çizgiyi hazırlayan bir süreçtir. Türkiye'de ve İslam dünyasında tartışılan İslam ve demokrasi fikrinin derinliğine anlayabilmek için meşrutiyet rejiminin dinleştirilmesi, İslamlaştırılması sürecine dikkatle bakmak gerekecektir. Aksi halde İslam-demokrasi tartışmaları tarihsiz ve moda tartışmalar olmanın ötesine gidemez.

b) İkincisi, bu dönemde Elmalılı Hamdi Efendi modern (hatta yer yer modernist) İslam yorumcularından biri olarak görülür. Sadece Cumhuriyet devrinde yazdığı tefsiri merkeze alınırsa Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu tarafı yeteri kadar görülemez. Çünkü tefsiri başka şartlarda, koruma ve ko-

İttihatçı ilmiye gurubu, aslında II. Abdühamid döneminde gizli olarak Mısır'da teşekkül etmiş sonra yaygınlaşmış bir guruptur. Mısır'da teşekkül etmesi kesinlikle tesadüfi değil. Bunun en önemli sebepleri arasında Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaşma istikametine çoktan girmiş olması, kuvvetli bir İngiliz etkisinde bulunması ve hiç şüphesiz Abdülhamid'in takibinden nisbeten uzak bir yer olması sayılabilir. Muhafiflerin Avrupa'nın değişik yerlerinde kümelenerek muhalefet yaptıkları bilinir. Bu doğru olmakla beraber eksiktir.

² İlmiye ve tarikat çevrelerinin, İslâmcıların İttihat ve Terakki ile münasebetleri konusunda bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1-Hilafet ve Meşrutiyet*, genişletilmiş 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2001, s. 46-94.

runma haletiruhiyesi ile yazıldığı için Elmalılı Hamdi Efendi II. Meşrutiyet döneminde savunduğu pek çok fikri burada hiç söz konusu etmemiştir. Hatta çok yüksek sesli olmasa da açıkça yahut ima ile, işaret yoluyla zıt fikirler serdetmiştir. O bakımdan -tekrar etmemize müsaade edilsin-, tefsiri merkezli bir Elmalılı okuması bize Hamdi Efendi'nin tamamını vermez. Bu açıdan fikir dünyası itibarıyla en önemli eseri tefsir midir sorusunun cevabı bizce hayırdır.

c) II. Meşrutiyet yılları için altını çizmemiz gereken üçüncü husus aktif siyasi kişiliğidir. Bilindiği üzere İbn Haldun'dan itibaren ve onu takiben ulemanın siyasette pek başarılı olmadığı söylenir. Bu tespitin çok sade bir sebebi ve gerekçesi var; ilim alanı büyük ölçüde soyut meselelerle uğraşır, kavramlarla düşünür, onlarla çalışır. Siyaset ise tam tersine pratik meselelerle ilgilidir, pragmatik davranır. Elmalılı Hamdi Efendi tanıyabildiğimiz kadarıyla mizacı çok uygun olmamasına rağmen II. Meşrutiyet yıllarında çok aktif ve aktivist bir siyasetçi olarak karşımıza çıkar. Faal bir siyasetçi olarak ortaya çıkmasıyla fikirlerinin seviyesi ve istikameti arasında doğru bir ilişki vardır. Buna dikkat etmek lazım. İttihat ve Terakki hareketinden sonra Hürriyet ve İtilaf çevresi içerisinde yer alması bu durumun bir devamıdır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası Türkiye'de eksik değerlendirilen bir harekettir. Aslında muhalif Hürriyet ve İtilaf hareketi İttihatçı hareket içinden çıkmış, esas itibarıyla onun ruhunu paylaşan bir harekettir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu hareketle ilişkisi Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kendisinin hem İtilafçı basın yayın organlarında yazar olarak gözükmesini mümkün ve gerekli kılacak hem de Mütareke sonrasının en problemlı yıllarında Hamdi Efendi'yi bakanlık koltuğuna oturtacaktır. İstiklâl Mahkemelerine düşmesi bu sürecin bir uzantısıdır.

Bu ikinci dönemi bitirirken 1923 yılında artık "uzletteki" Elmalılı Hamdi Efendi'nin -uzaklaşmak durumunda kaldığı siyaseti ve artık zikretmemesi gereken siyasî hayatını paranteze alarak- kendi kaleminden ömür boyu süren arayışlarını ve farklı alanlara kayan ilgilerini anlattığı bir metni dikkatlerinize sunmak istiyoruz:

"Bu âciz-i uzlet-nişîn Elmalılı Hamdi (...) mekâtib ve medârisde itmam-ı edvâr-ı tahsil ettikten sonra sinîn-i adîde ulûm-ı muhtelif-e İslamiye ve bilhassa onbeş sene kadar bir müddet fikh-ı şerif tadrîsi ile tevaggul etmiş ve bu sırada garbın esasât-ı hukukîyesini tanımak ve şeriat-ı İslamiyenin

kıymet-i insaniye ve ictimaiyesiyle hukuk-ı garbın mukayese-i ilmiye ve mukabele-i medeniyesine dair bir fikir edinebilmek için Fransızca lisanından da biraz bir şey bellemiş idim. Bu vadi-i hukukîde dolaşan mesai-i âcizanem hukuk-ı esasiyeden felsefe-i umumiyeye bir nazar imâle etmek ihtiyacını gösterdi.

Hayat-ı tahsilimde mütevâliyen üç dört seneyi işgal eyleyen Felsefe ve Kelâm tederrüsünün semeresi olarak metâlib ve mebâhis-i felsefiye ile sebk eden aşinalığım, cüzî bir lisan intisabıyla bu ihtiyacımı izaleye yardım etti. Fransız kitapları okuduğum halde İngiliz tasnif-i fûnûnu mizacıma hoş geldi. Mantıktan başladım. Bu münasebetle Dârü'l-Hilafe Medresesi namıyla yapılan teşkilat-ı cedidede Medrese-i Süleymaniye Mantık müderrisliğiyle tavzif olduğumdan, İngiliz filozoflarından Aleksandr Bain'in Mantık-ı İstintacî ve İstikraî namıyla müsemma ve Stuart Mill mantıkından muahhar olan kitabını tercüme ve tedris ederek mantık ve fûnûn hakkındaki efkâr-ı cedidenin İslamdaki telkinat-ı mantikiye ve ilmiye ile münasebetlerini taharri ederken Tarih-i felsefenin ehemiyeti kendini gösterdi.

Bu babda müracaat ettiğim âsâr içinde Fransız filozoflarından müteveffa Paul Janet'nin Metâlib ve Mezâhib unvanlı tarih-i felsefesini tam manasıyla ilmî ve felsefî ve bînazîr bir eser-i câmi' buldum. Zamanımıza kadar gelen garp cereyan-ı felsefiyesine vukuf-ı küllimizi bu eserin tekeffül edeceğini ve bunu okuyacak ulema-yı İslamın efkâr-ı garbiyeyi müteferrik vesâit içinde taharri etmekten müstağni kalacaklarını anladım. Tarih-i felsefe müderrislerinden bir hayli zevata bunun tercümesini tavsiye ve reca ettiğim ve vaadler aldığım halde kimse bu vaadini incâz etmedi. Vakta ki şu bir iki sene zarfında bilcümle iştigalât-ı resmîyemden vâreste ve bütün derslerimden fâriğ ve mahrum bir surette uzlet-nişîn kaldım, bu sırada bu kitabın Felsefe-i ilâhiye kısmından bed' ile aşağıdan yukarı tercümesine mübaşeret ettim. (...)

Bir fıkıh müderris-i sâbıkının böyle garbdan menkul bir eser-i felsefî neşrinde rıza-yı Hak gözetmek iddiası biraz garip görünür. Fakat hayat-ı hazıra şerâiti altındaki ihtiyacât-ı cedideye göre hizmet-i İslam ile kendisini mükellef bilen ve lisan-âşına olmayan ulema-yı İslamın istitlâât-ı hariciyelerini istikmal ettirecek, faaliyet-i fikriyelerinin küşayışıyle tayin-i hedeflerine vesile olacak olan böyle bir eserin mütalaasını teshil etmekteki niyet-i hayırhâhane nazar-ı dikkate alınırsa bu garabet zail olmak lazım

gelir. Makâsîd-ı uhreviyeyi makâsîd-ı dünyeviye ile icra şeriat-i İslamiyede makdûh olduğu gibi makâsîd-ı dünyeviyyeyi makasîd-ı uhreviye ile tatbik etmek o nisbette müstahsendir” (vurgular bizim).³

Elmalılı Hamdi Efendi, Paul Janet-Gabriel Séailles'den tercüme ettiği Metâlib ve Mezâhib'in uzun takdim yazısının başlarında önemli noktalara temas ediyor. Fıkıhla uğraşırken Avrupa hukukunun esaslarını ve ardından batı felsefesinin ana hatlarını öğrenme ihtiyacı duyuyor, buna giriş mahiyetinde Fransızca öğreniyor, Kelâm ve Hikmet dersleri okuturken batı felsefesi ile ilgisi daha üst düzeye çıkıyor, Mantık dersleri okuturken İngilizce yazılmış bir mantık kitabını Fransızcasından tercüme edecek hale geliyor, nihayet genel bir felsefe kitabının metafizik ve ilahiyat bölümlerini tercüme ederek kitaplaştırıyor.

Bir müderrisin, bütün bu arayışları ve faaliyetleri sırasında, dönemin hâletiruhiyesini de temsil edecek şekilde açık veya örtük bazı iddiaları veya beklentileri bulunmaktadır. Bunlar; a) Avrupadaki hukuk, felsefe, mantık sahasındaki gelişmeleri tanımak; b) Bunları İslam hukuku, felsefesi, kelâmı, mantığı ile mukayese etmek; c) Kısmen örtük olarak İslamî ilimlerin, insanî ve sosyal değerlerinin üstünlüğünü, en azından batıdaki birikimlerden aşağı kalır yanının olmadığını göstermek/ispat etmek ve bu yolla Müslümanları Batı karşısındaki ezik haletiruhiyenin baskısından kurtulmak; d) Doğrudan batılı kaynaklara gidemeyecekler için temsil gücü yüksek felsefe grubu metinlerini Türkçeye kazandırmak.

3. Üçüncü Hamdi Efendi'ye intikal edersek bu devrin tarihi muhtemelen 1922 veya 1926 yılında başlayacak ve 1942 yılında vuku bulan vefatına kadar devam edecektir. Bu dönem diğer iki dönem gibi, belki onlardan daha fazla enteresan hatta paradoksal unsurlar ihtiva eden bir dönemdir.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin idamla yargılandığı İstiklâl Mahkemesi'nde yaptığı savunmayı bildiğimiz kadarıyla bu güne kadar kimse görmedi. Onun yargılandığı dava dosyası da henüz açık değil. Dolayısıyla Hamdi Efendi'nin tam olarak nelerle suçlandığı ve nasıl bir müdafaa yaptığını ve niçin beraat ettiğini net olarak bilmiyoruz.⁴ Bildiğimiz Damat Ferit Pa-

³ Paul Janet, Gabriel Séailles, *Tahlilî Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâba'de't-tabia ve Felsefe-i İlâhiyye*, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341/1339 [1923], s. 10, 11.

⁴ 2015 yılında TBMM tarafından yayınına başlanan İstiklâl Mahkemeleri zabıtları neşriyatının bu meseleyi de açıklığa kavuşturacağını umuyor ve bekliyoruz.

şa kabinelerinde Evkaf Nazırı olarak yer aldığı için İstiklâl Mahkemesi'ne idam talebiyle sevk edildiğidir. Fakat Elmalılı Hamdi Efendi'nin beraatından sonraki hayatı meşrutiyet dönemindeki ile kıyas edilemeyecek tarzda farklılaşmıştır. Ömrünün sonuna kadar devam eden bir inziva hayatı yahut göz hapsi dönemidir bu.

İstiklâl Mahkemesi'nde Cumhuriyet idaresi tarafından idam talebiyle yargılandığı yıllarda onun isminden bağımsız olarak Meclis'in aldığı bir karar karşımıza yeni bir devir ve yeni bir tarih-talih çıkarıyor. Meclis sadece bir din anlayışı arayışı ve kaynaklara dönüş hareketini andırır şekilde bir meal ve hadis mecmuası hazırlatma ve yayınlama kararı alıyor ve bütçeye bununla ilgili bir kalem ilave ediyor. Diyanet İşleri Başkanlığı'na tevdi edilen bu görev o yıllarda Müşavere Heyeti azası olan Ahmet Hamdi Akseki sayesinde Meclis'in düşünce ve maksadının çok ötesine taşırılarak büyük bir projeye dönüştürülüyor.

Bu büyük işleri yapmak için Ankara'ya teklif edilen ve kabul ettirilen isimler de ilk bakışta mantığı ve sebepleri anlaşılacak şekilde hayli ilgi çekicidir. Tefsirin yazımı teklif edilen Elmalılı Hamdi Efendi'nin İstiklâl Mahkemesi'nde idam talebiyle yargılanması ve beraatı üzerine herkesin bildiği üzere inzivaya çekilmesi henüz bütünüyle canlı bir hadisedir. Mealin hazırlanması teklif edilen Mehmet Akif Bey ikinci Meclis'e alınmamış bir İstiklâl Marşı yazarıdır ve kendisini Mısır'a sürgün etme aşamasındadır. Tecrid-i Sarih'in tercüme ve şerhinin teklif edildiği Babanzade Ahmet Naim Bey'in Ankara ve Mustafa Kemal Paşa ile arasının iyi olmadığı herkes tarafından bilinmektedir. (Nitekim 1933 reformuyla da üniversitenin dışında bırakılmıştır).

Ankara ile problemleri çok açık olan bu üç ismin Cumhuriyet dönemindeki en önemli dinî projeleri yapabilecek hale gelmesi/getirilmesi ve bu görevleri hem Ankara'nın hem de bu zevatın kabul etmesi ve nihayet 20'li, 30'lu yıllarda bu süreçlerin idare edilmesi ve üst düzeyde gerçekleştirilmesi, her manasıyla büyük eserlerin ortaya çıkması fevkalâde zor meseleler ve sıradan açıklamalarla geçiştirilemeyecek ciddi paradokslar taşıyan bir durumdur.

Hadise bu kadarla da bitmiyor; devam etmek için Elmalılı Tefsiri'ne, Hak Dini Kur'an Dili adlı o muhalled esere de bu sebeple tekrar dönmemiz lazım. Hamdi Efendi artık başka bir dönemin ve öncelikleri değişmiş, ken-

di yeri ve statüsü farklılaşmış bir dünyanın insanı olarak bu tefsirin başına oturuyor ve yazmaya başlıyor. II. Meşrutiyet dönemi içerisinde yazan, konuşan, dersler veren, meslekî ve siyasî üst görevler üstlenen, din, siyaset, fikir sahalarında görüşler açıklayan Elmalı Hamdi Efendi'den hayli farklı bir âlim portresi ile karşı karşıyayız artık. Hem inzivada ve göz hapsinde hem aktif ve siyasî merkezin kendisine verdiği dinî-ilmî bir görevi yürütüyor. Bu yüzden Elmalı Hamdi Efendi'nin birinci ve ikinci dönemlerinde edindiği tecrübeleri devreye sokarak, zaman zaman ilk iki dönemle tezat teşkil edecek şekilde tavırlar takındığını, açılma ve yeni yorumlardan ziyade muhafazayı öne çıkararak fikirler beyan ettiğini göreceğiz. Aslında burada Elmalı Hamdi Efendi'nin siyasî mücadeleyi bütünüyle terk etmediğini tekrar söylememiz lazım. Yeni siyasî mücadele II. Meşrutiyet devrinde olduğu gibi bağırın, yüksek sesle ve açık ifadelerle yapılan bir mücadele olmaktan çıkacak, daha ilmi kurallara uygun, daha derin ve sessiz fakat muhtemelen daha kalıcı bir mücadele şekline bürünecektir.

Ulema Sınıfının Değişen Konum ve Fonksiyonları

Elmalı Hamdi Efendi'nin ulema sınıfına mensup olduğunu söyledik. Fakat hangi ulema sınıfı? Modern dönemde birçok şey gibi ulema sınıfı da yerinden olmuş/edilmiş veya yerinden olmaya doğru hareket etmiş bir sınıftır. Artık klasik ulema statüleri büyük ölçüde söz konusu değildir. Elmalı Hamdi Efendi de bunun tipik örneklerinden biridir. Onun fikirlerini, arayışlarını krizlere karşı tavırlarını biraz daha yakından ve derinliğine görebilmek için bu değişen ulema tipolojisi üzerinde de bir miktar durmak lazım.

Osmanlıların devralıp sürdürdüğü ulema sınıfı statüsü ve gelenekleri aslında devletle toplum arasında orta yerde duran bir konuma sahiptir. Cumhuriyet döneminde yapılan ve maalesef İlahiyat Fakültelerinin de sorgulamadan benimsediği ideolojik tasvirler bakarsak ulema sınıfını devletin kulu kölesi, memuru, bir tür hoparlörü, devletin emir ve taleplerine karşı pasif konumda gösteren bir tablo ile karşılarız.

Bu cilalanmış ve kolay kabul görmüş tablo doğruları vermeyen, en azından yetersiz ve indirgemeci bir tasvire işaret eder. Onun için burada çok sade bir şekilde farklı bir çerçeveyi, ulemanın dengede/ortada duran konumunu gündeme taşımak gerekecektir. Bu konum aynı zamanda denge kuran/gözeten ve ortayı kademeli olarak inşa eden bir yerleşmedir;

a) Ulema sınıfı kaynaklarla müminler arasında orta yerdedir. Kur'an'ı Kerim ve hadis-i şerif başta olmak üzere kaynaklar müminlere ulema üzerinden, onun öncelikleri, tercihleri, yorumları ile intikal eder. Bu tek tip bir şey de değildir; devirlere, coğrafyalara, siyasî arayış ve ihtiyaçlara, kişilere göre değişen büyük bir çeşitlilik arz eder. Çünkü ulemanın bizzat kendisi mezhep, meşrep ve öncelikleri itibariyle tek tip değildir. Dolayısıyla bu intikal farklı ve renkli şekillerde olur.

Modern dönemde ise tek tek fertlerin ulemayı, geleneği, ilmi birikimi atlayarak, hatta ulemayı, geleneği küçümseyerek kaynaklarla yüz yüze gelmesi savunulacak ve yeni eğitim süreçlerinden geçenler için gerçekleştirilecektir. Bugün de savunulmakta ve gerçekleştirilmektedir. İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet camiaları da ağırlıklı olarak bunu savunmaktadır. Bu temayülün aslında bereketli ve müspet tarafları da vardır fakat mesele bunun çok problemlili ve zayıflatıcı taraflarının yeterince görülmemiş olmasıdır.

b) İkincisi ulema devletle tebea/halk/cemaat/vatandaş arasında da orta yerdedir. Devletten vatandaşa doğru adalet talep eder, vatandaştan devlete doğru ise itaat ister. Sadece taleple kalmaz adalet ve itaati hem kavramsal olarak hem de fiilen bizzat inşa ve icra eder, yaşatır ve yaygınlaştırır. Bu çift taraflı işleyen mekanizma işlemediği, yeteri kadar çalışmadığı zaman ulemanın sert ve âni veya yumuşak/pasif fakat ısrarlı muhalefeti devreye girer. Muhalefet -bugünün siyasî dilinde muhalefet kabul edilmeyen- sabır ve temkin (sessiz protesto, pasif muhalefet veya uygun zamanı kollama, bekleme) yoluyla yahut isyan ve gayrı meşru ilan etme şeklinde olabilir. Hangi şekilde olursa olsun İslam tarih tecrübesinden biliyoruz ki muhalefetin kurucusu ve sürdürücüsü de geniş manasıyla ulema'dır; ilim ve irfan sahipleridir. Diğer muhalefet odakları ulemayı yanına çekemediği veya ondan icazet alamadığı zaman etkili ve uzun vadeli muhalefet kuramaz ve yürütemez.

Modern dönemde ulemanın bu şıktaki statüsü de altüst olacaktır. Meselâ ulema yeni muhalefetler tarafına geçecek veya yeni iktidar arayışlarının yanında yer alacaktır. Bu ise kurucu ve sürdürücü olmaktan çıkıp tâbi olmak, farklı mantıklarla işleyen muhalefet çevrelerinin içine dâhil olmak, belki onların içinde etkisizleşmek, erimek manasına gelecektir. Elmalılı Hamdi Efendi örneği üzerinden söylersek İkinci Abdülhamit'e yeni unsurlar üzerinden muhalefet edecek ve fakat modern bir muhalefet odağı olarak İttihat ve Terakki'nin yanında, içinde yer alacaktır.

c) Ulemanın statüsüyle ilgili üçüncü vasıf, geçmişle gelecek arasında orta yerde durmasıdır. Geçmişin ilmî, fikrî birikimi, yorum ve tercihleri bütün ağırlığıyla, bütün problemleriyle, bütün üstün vasıflarıyla ulema üzerinden geleceğe taşınır. Yani ulema bunu her şeyden önce aktarır. Bu aktarma en alt fonksiyondur. (Cumhuriyet ideolojisi ulemayı bu en alt fonksiyonlarla sınırlayan bir tasvir yapmıştır. Buna göre ulema nakleder, ezbercidir, eski bilgileri, fikirleri söyler geçer, tenkit etmez, yenilik yoktur... Bu düşünce de İlahiyat Fakülteleri tarafından yine sorgulanmadan ve hesabı verilmeden paylaşılmaktadır maalesef). Aktarma çok önemlidir fakat ilmin, fikrin, dünya görüşünün, buna bağlı olarak bir hayat anlayışı ve tarzının devamı için bu yetmez, ulema geçmişten gelen mirası yeniden harmanlayarak ve dönemin icbarları, ihtiyaçları istikametinde yeniden yorumlayarak bir gelecek tasavvuru istikametinde yeniden kurarak istikbal için işaret taşları döşeyecektir.

Modernleşme döneminde ulemanın bu fonksiyonu da değişmiş, yerinden olmuştur. Çünkü geçmişteki miras farklı siyasî ve entelektüel sebeplerle büyük ölçüde kenara itilmeye başlanmış, hem düşünce olarak hem de fiilen itibarsız ve önemsiz hale gelmiş/getirilmiştir. Geçmişten ve halden büyük ölçüde bağımsız olarak geleceğin, istikbal fikrinin öne çıktığı bu süreç esas itibarıyla yeni entelektüel sınıf olarak aydınların işi olmakla beraber ulemanın da burada doğrudan veya dolaylı katkılarının olduğunu görmek gerekecektir. Bu durum aslında kriz dönemiyle alakalıdır. Kriz, geçmişin problemleri ve üstünlükleriyle birlikte yürümeye çoğunlukla müsaade etmez veya bunu taşıyamaz. Geçmiş hantal bir yapı, tortular manzumesi olarak görülmeye başlanır. Bu yüzden irtibatları kuvvetli olmayan bir gelecek tasavvuru öne çıkar.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmî ve fikrî çabaları açısından bu mesele-ye bakarsanız II. Meşrutiyet döneminde geçmiş, ilmî birikimi ve külliyatı, bunun usul ve âdabını ihmal etmeye yönelen kuvvetli bir damar görürsünüz. Cumhuriyet devrine, Tefsir'ine intikal ettiğiniz zaman ise büyük ölçüde farklı bir tabloyla karşılaşacaksınız. Tefsirinde geçmişteki müdevvenat ve usul akıl almaz bir şekilde, hatta proje itibarıyla beklenmeyecek tarzda yükseliş geçer. Âdeta yeni dil ve ifade biçimleri de devreye sokularak geçmişteki birikimin vasıflı bir şekilde korunması, yeni hiyerarşilerle aktarılması öne çıkar. Ayrıca bu yükseliş ve koruma fikri yeni yorumlar yapmasını, cesa-

retle bazı konuların ve meselelerin üzerine gitmesini, açılmayı engellemez. Bir bakıma II. Meşrutiyet devrinde zayıflayan, bozulan hiyerarşiler, usul ve âdap daha kritik ve zor bir dönemde bu yolla tekrar canlanır.

Modern düşünce (ilahiyat alanı dâhil) hiyerarşi ve otorite karşıtı olsa da ilimde hiyerarşi çok önemlidir; bilgiler, eserler, yorumlar, kişiler, devirler eşit düzeyde değildir, bir hiyerarşi içinde varlık alanına çıkar ve meşruiyet kazanır. Bu hiyerarşilerin tefsirde tekrar canlandığını görürsünüz. Tefsirin fevkalade dikkatle örülmüş bir hiyerarşisi vardır. Tefsire bu açıdan da bakılmalıdır. (Benim görebildiğim kadarıyla tefsir bu zaviyeden de hiçbir tetkike konu olmamıştır).

Hamdi Efendi'nin Fikir Dünyasına Dair Temsil Gücü Yüksek Bir İki Örnek

Bu kısımda Elmalılı Hamdi Yazır merhumun II. Meşrutiyet devri ağırlıklı bir iki metnine yer vererek onlar üzerinde, söz konusu etmeye çalıştığımız problemler etrafında bir miktar durmak istiyoruz.

a) Önce 1909 yılında yazılmış bir yazıdan birkaç paragraf aktaralım:

“Malumdur ki Şeriat-ı İslamiyede iki nevi hüküm vardır. Birisi ahkâm-ı mansûsa [nâsla tayin edilmiş hükümler] diğeri ahkâm-ı müctehedün fihâdır [ictihada dayalı olarak ortaya çıkmış hükümler]. Ahkâm-ı mansûsa insanların fimâ-ba'd tağayyür nâ-pezîr [bundan sonra değişmeyecek] olan ahvâli hakkındadır ki 'hüvellezî ce'aleküm halâife fi'l-ard' [O Allah sizleri yeryüzünde halifeler kıldı. Fâtır, 39], “inne ekremeküm indellâhi etkâküm' [Allah katında en keriminiz en müttaki olanınızdır. Hucurât, 13] nusûs-ı celilesinin tayin ettiği hürriyet ve müsavat bu kabildedir. Meselâ erkeklerin kadınlara, kadınların erkeklere olan cazibe-i beşeriyeleri bin sene evvel ne ise kıyamete kadar yine odur. Bunlara ait ahkâmın da lâ-yetegayyer [değişmez] olması tabiidir. İşte yalnız bu gibi ahkâm-ı şer'iyeye bilhassa Kur'an-ı azimüşşanda muhkem surette beyan olunarak tağyîr-nâ-pezîr [değişme, değiştirme kabul etmez] olmuştur. Maamafih ahval-i istisnaiyeden yine kurtulmamıştır.

İkinci kısma gelince; nesh-i şerayi'deki [şeriatların bir diğerini neshetmesi, hükmünü ortadan kaldırmasındaki] hikmet icabınca zaman, mekân, ahval ve eşhâsın [şartların ve kişilerin] tefavütüyle mütefavit [farklılaşmasıyla farklılaşan] ve bunların tegayyürüyle mütegayyir bulunan [değişmesiyle değişen] ahkâm-ı mu'allele ve ictihadiye [bir sebeple irtibatlı ve ictihada dayalı hükümler] örf ve âdât ve hâcâtın [ihtiyaçların] ehemmiyeti itibariy-

le ‘ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü [zamanların değişmesiyle hükümlerin değişmesi] inkâr olunamaz’ kaide-i külliyesinin medâr-ı tedvini olan sırr-ı şer‘î üzere hikmet-i hukuk-ı İslamiye (...) medeniyet-i hazıramıza değil bundan böyle rûnümün olacak [ortaya çıkacak] terakkiyât-ı günâgûn [çeşit çeşit ilerlemeler] neticesi olan medeniyetin muameleleri bile onun daire-i şumûlünden çıkamaz (...)”⁵.

Şimdi, ulemaya mensup, fıkhîta mütehasıs, cevval zekâ sahibi bir zatın nasla tayin edilmiş ve değişmez hükümlerden bahsederken verdiği ilk örneklerin hürriyet ve müsavat olması beklenebilir, normal bir şey değildir. Bunların naslar arasında umumi manada ne kadar bulunduğu, yer aldığı, ilk örnek olarak zikredilip zikredilemeyeceği aslında şüphelidir fakat dönemsel manasıyla yani Hamdi Efendi’nin kastettiği şekliyle müsavat ve hürriyetin naslarda ve bu metinde zikredilen ayetlerde ne kadar yer aldığı daha da şüphelidir. Ahkâm-ı mansûsaya verilen ikinci örnek kadın erkek arasındaki cazibedir. Görüldüğü üzere ahkâm-ı mansûsa için metinde bu zayıf, belki ilgisiz örnekler dışında örnek bulunmuyor.

Buradaki soru şudur: Aktüel durumdan, müellifin aktüel konumundan uzaklaşırsak ahkâm-ı mansûsa için birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı sırada bu örnekler aklımıza gelir mi? Üst düzeyde fıkıh usulü ve mantık bilen biri için bunların örneklik seviyeleri ilk sıralara çıkabilir mi? Çıkarırsa makul ve meşru olur mu?

İkinci kısma yani içtihatlar neticesinde ortaya çıkmış hükümlere geldiğimizde, modernleşme döneminde alanı genişletilerek (tabir mazur görülürse belki kaide istismar edilerek demek lazım) ‘zamanın değişmesiyle ahkâmın değişmesi’ ilkesinden yola çıkılarak nerede ise dinî alanın tamamının yumuşak ifadelerle bu kısma dâhil edilmiş olduğunu görebiliriz. Bu akıl yürütme biçimini kaynaklara dönüş hareketinin problemlerini ve nelere doğru açıldığını görmek için de tetkik edebiliriz.

Usulü hayli zorlayan bu tavrı ve kuralsızlığa doğru hareket eden hayli geniş yorumlama biçimini başka bir zamanın ve farklı ihtiyaçların ürünü olan tefsirde büyük ölçüde göremeyeceğiz diye düşünüyorum. Orada sabiteler ve değişken unsurlar daha bir yerindedir ve fikhî, mantıkî kurallar, İslamî ilimlerin ana tabiatları daha bir gözetilmektedir.

⁵ Hamdi Küçük, “Makale-i mühimme”, *Beyanülhak*, sayı: 18, (9 Muharrem 1327), s. 399-404. Bu makalenin çevirim yazısı için bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. C. Köksal-M. Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2011, s. 75-81. Sadeleştirilmesi için bk. İsmail Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, genişletilmiş 4. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2011, I, 505-10.

b) İkinci örnek metin, yine 1909 tarihli ve hilafetle ilgilidir. Aslında bu metin ilmiye sınıfının da içinde yer aldığı -ilmiye sınıfından ibaret olan da diyebiliriz- Meşihat'la, Şeyhülislamlıkla ilgili bir tartışma içerisinde yer alan uzun bir paragraftır. Yukarıda temas ettiğimiz hilafet-saltanat sisteminin karşısında/yanında/paralelinde meşrutiyete, cumhuriyete, demokrasiye doğru hareket eden bir zat olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın karşımızda olduğunu hatırlamalı ve metni ona göre takip etmeliyiz.

“(...) Halife bir taraftan kendisine biat eden ümmetin vekâletini diğer taraftan kendisinin de efrad-ı tebea [diğer vatandaşlar] gibi tebeiyet [uyuma] ve tatbiki memur ve mecbur olduğu kanunun vâzi ve şâri'inin [kanun ve şeriat koyucunun] hasbe'l-icra niyabetini [vekâletini] haiz bulunur. Ve hiçbir vakit re'y-i müstebidîyle [kural tanımayan tek başına görüşleriyle] o kanunu tecavüz edemez. Ederse hakimiyet-i millet hükmünü icra eyler [azleder]. Binaenaleyh İslamiyetteki hilafet kanun-ı şer'in kuvve-i icraiye riyasetinden başka bir şey olmadığı cihetle riyaset-i ruhaniyeye müşabeheti [benzerliği] yoktur. Hilafet bir hükümet-i meşruta-i İslamiye [meşrutî İslam hükümetinin] reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede [Osmanlı toprakları dışında] bulunan müslümanlara velayeti [yönetme yetkisi, manevî nüfuzu] yoktur. Fakat müslümanlar manevî bir hiss-i merbutiyet [bağlılık hissi] duyarlar.

Tagallüb ve tasallut [tek başına ve kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirme] manasını mütezammın olan saltanat meal itibariyle istibdadı müştemil olduğundan artık devr-i hürriyette bazı evhâmın lafzını meşrutiyete nâmülâyim gördüğü hilafet manasını icabât-ı meşrutiyet [meşrutiyetin gerektirdiği unsurlardan] tanımak zaruridir. Kanun-ı Esasi-i İslamın müselleme ve mukarrer olan adl ü müsavatı icabınca tebeadaki ihtilaf-ı milel ü edyan [din ve kavim farklılığı] bu esasa hiç mânia teşkil edemez. Zira onların bir hükümet-i meşrûta hükümdarına olan vaziyetleri tebeddül etmiş [değişmiş] olmaz. Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkib olunması [elkap ve unvan olarak kullanılması] bir mahzur teşkil etmezse aynı manada hilafet kelimesinin İslam'dan gelmesi mahzur değildir (...)”⁶.

⁶ Hamdi Küçük, “İslâmiyet ve hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye”, *Beyanullhak*, sayı: 22, (8 Safer 1327/16 Şubat 1324), s. 511-14. Bu makalenin çevirim yazısı için bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 97-101; İsmail Kara (ed.), *Hilafet Risâleleri*, Klasik Yay., İstanbul 2003, III, 432-37.

Elmalılı'nın hürriyetin, meşrutiyetin çok itibarda olduğu ve ümit vadettiği o yıllarda ne kadar güzel ve rahat konuşup yazdığına ve bir o kadar da problemlili alanlar açtığına dikkat kesilmek gerekiyor. Halife iki vekâleti veya niyabeti taşır diyor; bunlardan birincisi kendisine biat eden ümmetin vekâletidir diğeri de kanun ve şeriat koyucunun vekâleti. Aslında hakimiyet-i milliyeye, ulusal egemenliğe doğru giden ümmetin vekâleti bu kuvvetteki haliyle yeni ortaya çıkmış ve halifeyi azledip tahtından indirecek bir seviyeye çıkarılmış bir şeydir ama burada birinci sıraya geçmiştir. Kanun koyucudan kasıt Yüce Allah ve Hz. Peygamber mi yoksa Meclis-i Mebusan mı acaba? Gördüğünüz gibi burada da kasten tasrih edilmemiş bir alan vardır. Halife için Hz. Peygamber'in, dört halifenin, hatta diğer halifelerin vekâletlerinin cümlelere dâhil edilmemesi de dikkat çekici olmalı. Hâlbuki klasik kaynaklarda Yüce Allah'a, Hz. Peygamber'e kadar çıkan, çıkmak zorunda olan bir vekâletler silsilesi ve hiyerarşisi vardır. Şimdi kuvvetli bir terkip olarak birinci sıraya çıkan, yükselen hakimiyet-i milliye bu hiyerarşi içinde ve alt sıralarda bir yere ve anlama sahiptir.

Müstebit-istibdat kavramı elbette metne tesadüfen ve zayıf bir unsur olarak girmiş değildir, kısmen temas ettiğimiz sebeplerden ötürü o dönemde özel anlamlara ve uyarılmış vurgulara sahiptir. Kısaca söylemek gerekirse sadece hürriyetten, meşrutiyetten bir önceki Sultan Abdülhamit'e ve onun dönemine değil, Emevîlerden itibaren bütün İslam tarih tecrübesine göndermede bulunur. (Bildiğiniz üzere klasik İslam kaynaklarında "kahr u galebe yoluyla yahut kılıç/kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirmek ve tek başına yönetmek" şeklinde tarif edilen istibdat daha baştan ve bütünüyle menfi bir kavram değildir, icraata göre değeri ve hükmü değişir. Aslolan iktidarın nasıl geldiği değil ne yaptığıdır. Bu yüzden ana kavram meşveret/şûra değil adalettir. Ama modernleşme döneminde istibdat bütünüyle olumsuz bir manaya bürünecek ve ağırlıklı olarak Sultan Abdülhamit dönemi, aslında dört halife sonrası bütün İslam tarihi için kullanılacaktır.)

Hilafetin icra/yürütme gücü manasıyla sınırlandırılması, hilafetin meşrutî hükümet, halifenin de memur/başkan seviyesine indirilmesi ve hiçbir ruhanî/manevî özellikle alakalı olmadığı vurgulanması dönemsel olarak itibarda olan fakat yeni ve cesur yorumlardır. (Şimdi artık bunlar normal ve doğru yorumlar haline gelmiştir). Böyle olduğu için de Osmanlı sınırları dışında bulunan Müslümanlara velayet hakkı yoktur. Bu cümle

ve hüküm de yeni bir cümle ve hükümdür çünkü “milli hilafet”in kapısını aralamaktadır.

Hilafetle saltanatın farklı kategorilerde ve birbirinden bağımsız, uzak olarak ele alınması fikri meşrutiyet tartışmalarının ortaya çıkardığı bir meseledir ve 1922 yılı sonlarında hilafet ve saltanat birbirinden ayrılırken hatırlanacak ve kullanılacaktır. Ulemanın ve şeyhlerin de ziyadesiyle bulunduğu Birinci Meclis’te hilafetle saltanat birbirinden ayrılırken hiçbir muhalefet sesinin yükselmemiş olması ulemanın da katıldığı bu fikrî-siyasî süreçlerle, yorumlarla alakalıdır.

Şimdi son olarak yapılması gereken şey bu yorumlama biçiminin ve ifade tarzının Hak Dini Kur’an Dili’nde yani Hamdi Yazır’ın başka şartlarda, farklı bir haletiruhiye içinde kaleme aldığı son büyük eserinde nasıl olduğu ve ne yolda işlediği, ardından niçin öyle olduğu ve işlediğidir. Elbette bu bir başka tetkikin, başka bir konuşmanın mevzusu olacaktır⁷.

Kaynakça

- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. C. Köksal-M. Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2011.
- _____, “Makale-i mühimme”, *Beyanülhak*, sayı: 18, (9 Muharrem 1327).
- _____, “İslamiyet ve hilafet ve Meşihat-ı İslamiye”, *Beyanulhak*, sayı: 22, (8 Safer 1327/16 Şubat 1324).
- _____, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Yay., İstanbul 1971.
- Janet, Paul-Gabriel Séailles, *Tahlilî Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâbâde’t-tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye*, trc. Elmalılı M. Hamdi, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341/1339.
- İsmail Kara, *İslamcuların Siyasî Görüşleri 1-Hilafet ve Meşrutiyet*, genişletilmiş 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, genişletilmiş 4. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2011.
- _____, (ed.), *Hilafet Risâleleri*, Klasik Yay., İstanbul 2003, C. III.
- _____, “Ulema-siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/ Muhalefete katılmak”, *Divan*, sayı: 4, 1998, s. 1-25.

⁷ Bu metin 2-3 Kasım 2012 tarihlerinde, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Antalya’da düzenlenen “Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu” açılış konuşması deşifresinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.